

Художньо-сміслові виміри

УДК 821.161.2 “18”–141.09. Т. Шевченко
ББК 83.3 (4 Укр)

ІСТОРИОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

С. М. Козак

Варшавський університет; кафедра україністики; Польща, м. Варшава

У статті розкрито проблему історіософських концепцій творчості Тараса Шевченка. На багатому художньому матеріалі, зокрема, поезіях письменника доведено, що історіографія є невід’ємною складовою ідейно-естетичної свідомості поета.

Ключові слова: історіософські мотиви й образи, романтизм, авторська ідейно-естетична свідомість.

При розгляді історіософських концепцій Тараса Шевченка варто зазначити, що вони покладені в основу історіографічної формули Романтизму – історіософії свободи. У слов’янських романтиків вона набувала різних відтінків значення, також, у прикладі з Тарасом Шевченком, треба пам’ятати про особливості української вітчизняної історії, про часи, коли позбавлений незалежності народ, поділений сусідніми країнами, вів запеклу боротьбу за виживання, щоб вибороти незалежність та зайняти своє місце серед вільних суспільств.

Така боротьба задля виходу поза статус етнічної групи, за право існування нацією, була найсильнішим інтеграційним суспільним чинником, що так чи інакше повинна була перейти в сферу суспільної свідомості і надовго в ній укорінитися, становлячи його національний і культурний фундамент. Така ідея боротьби за незалежність набула об’єктивності, стала способом існування народу і його духовної інтеграції, суспільною свідомістю його окремішності, тобто джерелом формування колективної історичної свідомості і національної думки, разом із історіософськими концепціями.

Усвідомлюючи історію народу з повнотою напруги і актуальними проблемами, Шевченко всю свою увагу зосередив на ідеї свободи, наголошуючи на, тому, що в цьому мінливому і повному суперечностей світі люди несуть відповідальність за все, а отже, не тільки за політичний і

моральний порядок народів і людства в цілому, а також за устрій світу. Це трактування привело романтиків до висновків, що будь-яка нація має право вирішувати свою долю, що Бог надав народам життя, тому боротьба за незалежність є просто виконання настанов Провидіння, поновлення божих засад людської гідності, коли ж їх втрата чи нехтування ними є першим кроком до втрати свободи.

Дане становище впливає не тільки з ідейних положень романтичної історіософії, а також із природи поетичного мислення Шевченка. Воно є міцно укорінене в мові Біблії та «Історії Русів», у духовному вірші та історичній хроніці, у епічній пісні і плачевній поезії, що відіграло свою роль у численних творах письменника, опираючись власне на біблійні мотиви, передусім наслідування пророцтв Ісаака, Єзекіїля, Давидових Псалмів, і в повних метафоричних посиланнях на політичні і філософічні тексти, скажімо «Кавказ», «Єретик», «Сон», «Великий льох» та «Неофіти», звідки приведено приклад:

*Тойді вже сходила зоря
Над Віфліємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітняя зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям. Фарисеї
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.*

Зазначені стосунки в даному фрагменті поміж очікуваною появою у Віфлеємі Месії «слова правди» і його мученицькою смертю, смертю Божого Сина, зрадженого своїм народом, момент його воскресіння подано як засіб очищення і перетворення людства, що реалізує Божий задум, кара і милосердя – як добродійний план Провидіння. Таке «слово правди», розповсюджене апостолами «по всій невольницькій землі», має тут особливе значення. Від того часу Бог присутній у своєму слові, це справляє враження, що в такому слові міститься сила Бога, яка визволяє і об'єднує.

Уплітаючи в свою історіософську систему есхатологічні ремінісценції, Шевченко поступово наближався до концепції євангелістів, стве-

рджуючи, що саме через падіння людства можна відновитися, тобто ліквідовуючи всіляке зло, що виникає через гріх і недосконалість, можна надіятись на радикальні зміни як у людській екзистенції загалом, так і в самій людині.

Окрім зазначеної вище концепції для роздумів стосовно провіденціалізму та традиційної філософії природного права, Шевченка надихали і сучасні демократичні і радикальні ідеї, з характерною для мислителів ХІХ ст. головною ідеєю фіхе: створити нову природу моралі, моральну людину, а за його допомоги по-новому створити народ і людство. Така ідея, і похідна від неї ідея морального ладу в історії народу, стали приводом його бунту і неприйняття статусу quo.

Проте зв'язок ідеї свободи з моральною природою людини, її діяльністю і суспільно-політичним кодексом надали поняттю найбільших сумнівів, незгод, гіркоти та розчарувань, одночасно наближуючи Шевченка до знаної конклюдії Руссо про неминучість декадентства, що позначає людську історію клеймом постійного занепаду. В «Кавказі», одному із найбільш захоплюючих інтелектуальних творів, український історіософ, сперечаючись з Творцем, запитує:

*За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм Неутомленніє поклони/
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!*

Прочитуючи ці слова, не можна не згадати про Провидіння святого Яна, який представляє бачення людей, що чекають на страждання. Як відомо, в романтичній історіософії відношення до страждання не залишається без впливу на концепцію сенсу історії, на профетизм і месіанські програми. В даному фрагменті – як і в більшості творів письменника – воно є ідентифіковане із занепадом людства, загарбанням народів і політичною апатією. На відміну від гегелівської філософії історії, що полягає у спробі узгодити переконання про неминучість страждань із поглядом розумної історії, коли ж в його свідомості власне занепад і страждання приводять до активізації дій на ґрунті філософії і мистецтва, дякуючи яким реалізується сенс національної історії. Шевченківські роздуми над розсудливістю страждання є нероздільними із твердженнями розумного існування, де в гру входять базисні справи нашого стосунку до світу, до людської екзистенції поневоленій стражданням, запобігаючи

будь-якій спробі посилатися до ближніх, світу, народу і його різних форм існування.

Таке песимістичне бачення українського історіософа зумовлює також переконання, що притаманні періоду декадентські страждання викликають дезінтегруючі суспільні явища, деморалізацію і прояви всіляких різновидів зла, його максималізацію, нехтування правди тобто відступ від євангельських постулатів, глузування над ними та їх нахабне зневажання:

*Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольськiм престолі
Чернець годований сидить .
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!
Небесний царю! суд твій всує,
І всує царствіє твоє.
Розбойники, людодіи Правду поборолі,
Осміяли твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми маги.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати За євангеліє правди,
За темніі люде!
Нема кому! боже! боже!
Чи то ж і не буде? .*

Гострі, місцями інвективні рядки є спробою схарактеризувати стан людської деградації і того, що відбулось, що повинно було статись і що в майбутньому, можливо, відбудеться, якщо деспотизм, жадібність, пиха й егоїзм не будуть приборкані, якщо затиснутий міцно кулак правлячої світом сили не ослабне. Окрім описаних вище провин і злочинів проти людини і людяності, важко мати оманливе ставлення щодо моральності фарисеїв і різної масті деспотів, тобто до морально-політичних методів роботи їхніх режимів. Не випадково в творчості Шевченка з'являється питання діяння в історії Божого Провидіння, «проблема міри втручання Бога в історію». Відомо, що роль, яку відіграє Бог як творець і «режисер» історії, є єдиною з найбільш центральних питань класичної історіософії, окрім того – байдуже, яка була би остаточна відповідь.

Відповідь українського історіософа стоїть в опозиції до широко поширених в християнстві трактувань, що впливають з положень теодицеї, тобто обґрунтування Бога як творця світу, в якому невідокремленими складовими є різні форми зла і страждання. Проте поета характеризує християнська турбота про олюднення світу, він також трактує християнство як есхатологічне очікування, повернене до майбутнього,

як релігію надії та визволення. У такому контексті значення історії є формулою проектування майбутнього. Тому Шевченко в останніх рядках цитованого вище фрагмента займає позицію найбільш революційно виражену, орієнтовану на історичну перспективу або на активну діяльність, ставлячи собі за ціль політичне і соціальне визволення, яке в біблійній теології окреслене як «сила Божа для спасіння» (Вільфрід Гаррінгтон), проте в трактуванні Шевченка є і «спасінням», у іншому випадку – «омріяною свободою» або визволенням з невільницьких кайданів і деспотизму:

*Ні, настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони
На гордій тіарі!
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, боже,
Нетвердїї руки!*

Окреслена в наведених вище рядках «ідея дії» становить певний почут в наших попередніх роздумах і є важливою передумовою до розуміння історіософських концепцій Шевченка в категорії національних питань та про характер політичних рішень. Власне в цьому колі проблем «ідея дії» була трактована романтичними історіософами свободи через призму інструментальності. В їхньому розумінні «ідея дії» мала велику вихідну силу, під її натиском повинні розпастися структури, що утримують народ в неволі.

Щоби вони розпалися, потрібно насамперед пройнятися «ходом історії», аби пройнятися тим – потрібно відкинути політичну інерцію та національну сплячку. Це є єдиний спосіб, аби не дозволити безкарно сплюндрувати своє «людське ім'я», щоби не животіти поза «громадянським суспільством» і не залишитися поза участю в «колективній суверенності».

«Все це є вагомими передумовами національної філософії Шевченка, мотивами, що виправдовують його основу бунту та боротьби проти всього, – зазначає Марсель Хандельсман, – що колись панували над українським народом, не будучи українським ні з мови, ні з віри, ані з походження». Від першої митті, від перших Шевченкових творів відчувається, як і в нього самого, могутня суспільна класово-релігійна ненависть проти гноблення:

*Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...*

«Отже, – підсумовує Хандельсман, – на противагу польській шляхті, правлячою над українським народом, на противагу корисливим євреям, єзуїтам, представникам нетерпимості і релігійного утиску скерована передовсім така жагуча ненависть[...]. Від бунту проти Польщі відбувається ідеалізація тих, які перемогли Польщу. Яскраво із захватом розписані гайдамаки, що є героями любові до своєї віри і ревними месникам кривди свого народу, як суспільної верстви. У них живуть відвага, посвята себе ідеалу, жертвність та відданість справі до мученицької смерті. Цноти народу занепадають після панування Козаччини. Ці цноти якнайкраще описані в битвах із ляхами».

Не лише з поляками. Польський історик не згадує битв, які були направлені проти спустошених атак і варварства султанської Туреччини та кримських ханів, проти російського деспотизму та мілітаризму царів, нарешті, проти родинного гноблення батрацтва, що провадять свій народ до національної гибелі:

*Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають, –
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.*

Цей гострий, часом інвективний тон твору, вже в назві має чітко окресленого адресата: «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». В той же час він є абсолютно відмінним від повних захоплення та возвеличення творів, що оспівують козацько-гайдамацьких героїв, що спираються на своєрідну українську міфологію. Також головним посланням історіософської кон-

цепці Шевченка є думка про довготривалі народні страждання, про боротьбу за життя і свободу. І знову, йдучи слідом за Історією Русів, тобто вказуючи на те, як в цих битвах проявилася народна єдність, поет в той же час не приховує глибокого поділу народу на різні чини, погляди та прагнення, згідно з котрими виконує переоцінку осіб, навіть і тих, позначених тавром кари прокляття. Євангелічна історія про зерня завжди інтригувала своєю алюзійністю. Тут, на матеріалі української історії, Шевченко ніби підтверджує, що доля здорового зерня – померти, щоб народити в сто разів більше, інакше його чекає участь тих, хто відійшов з ганьбою. Замислюючись над причиною постання цих – як їх називає – «історичних плям», поет вказує на історичні умови, котрі призвели до того, що історія України була повніша яскравими прикладами людського занепаду, гріха та страждання, ніж прийнято вважати:

*Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
 Хто тебе не мучив? Якби розказать
 Про якого-небудь одного магната
 Історію-правду, то перелякать
 Саме б пекло можна. А Данта старого
 Полупанком нашим можна здивувать.
 І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
 Чи вже ж йому любо людей мордувать?
 А надто сердешну мою Україну.
 Що вона зробила? За що вона гине?
 За що її діти в кайданах мовчать?
 Розказали кобзарі нам Про війни і чвари,
 Про тяжкеє лихоліття...
 Про лютії кари,
 Що ляхи нам завдавали -
 Про все розказали.
 Що ж діялось по Шведчині!
 То й вони злякались!
 Онімїли з переляку,
 Сліпі небораки.
 Отак її воєводи,
 Петрові собаки,
 Рвали, гризли... І здалека
 Запорожці чули,
 Як дзвонили у Глухові,
 З гармати ревнули.
 Як погнали на болото
 Город будувати.
 Як плакала за дітками
 Старенькая мати;
 Як діточки на Орелі
 Лінію копали І як у тій Фінляндії*

*В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.*

В той час як одні, вихваляючи царів і королів, вживали єрихонських труб, Шевченко показував їх як винуватців, гвалтівників волі, котрі топчуться по правах божих і правах природи. Як відомо, ця тематика була особливо болючою для романтиків, оскільки в їх розумінні, життя без свободи – це життя без моральності, це повільний занепад, що призводить до суспільної інерції та політичної апатії. Саме тому, в тривогах і занепокоєннях розв'язком проблеми, бачимо в Шевченка прагнення до синтезу давніх, притаманних здебільшого козацькій добі, та сучасних текстів, уособленням котрих є американський республіканський устрій, в котрому рівноправність і свободу покладено у фундамент державності:

*Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись!
[...] а царі...
Та цур їм, тим царям поганім!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокої, і вас -
Споборники святої волі -
Із тьми, із смрада і з неволі,
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...*

Улюблений романтиками спуск до підземелля, до глибин, де палає вічний вогонь, носить тут не тільки характер інтригуючої метафори, але також й дуже конкретну ціль, оскільки в цих сибірських темних норах цар Микола ув'язнює декабристів, тих героїв «святої свободи», котрих поет хоче вирвати з «мороку, смороду і неволі». Таким чином, український історіософ є переконаним прихильником якобінізму, теоретиком та практиком антицарської революції. Відкрито закликаючи до неї, поет добре розважив, хто має «що втратити» в разі вибуху революції і що може підсилити міць ірреденти. Так, в багатьох критичних і визначних історичних моментах простий народ проявив великий супротив, незламність, визначеність в боротьбі, котра мала також великий моральний сенс. Це було добре відомо Шевченку на прикладі рідної історії, хоча в цьому випадку не останню роль відігравали, як уже було зауважено, ір-

раціональні передумови, що випливають з апологетичного ставлення до народно-визвольних битв минувшини, зокрема традиції культу Козаччини та гайдамаччини, що були вмонтовані в літературний ідеал романтиків. Отже вони ставали романтичним міфом, історичним і моральним, що також становив кристалізаційний центр історіософської концепції Шевченка. Традиції і система християнської моральності ще більше ушляхетнили і підкріпили ці концепції, оскільки кожен порядний християнин був чи мав бути хорошим поетом, котрий може прийняти мученицьку смерть не тільки за віру, але й за народ. В цьому контексті легше зрозуміти, якими були глибші мотиви і в який спосіб формувався в українській, а також польській і російській літературах політичний козацько-гайдамацький романтизм, котрий в період втрати автономності народу, гальмування його розвитку, підносив дух суспільства, розвивав до нечуваних розмірів ірраціональний патріотизм і давав привід до його міфологізації і сакралізації:

*Не вернуться сподівані,
Не вернется воля.
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утні, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!*

Апологетичне ставлення Шевченка до Козаччини проявилось ще в його ранній творчості, про що свідчить вищезитований фрагмент з вірша «До Основ'яненка» чи хоча б «Тарасова ніч», «На вічну пам'ять Котляревському», «Іван Підкова» та ін. Проте це не був лише випадковий діалог з історією. В подальшій перспективі ці міфи, що збурювали історичну уяву, а також їх романтичні переробки, трактувались як ремедіум проти деструктивних імпульсів, що поглиблювали суспільну апатію і політичну інерцію народу. Зокрема тому, після цієї ранньоромантичної лекції з історії козацької України, Шевченко звертається до гайдамацьких рухів та Коліївщини:

*Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля -*

*Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.*

Поет не може знайти правди у фальшивому світі і доходить висновку, що тільки шляхом революції, масового насилля і крові можна повернути свободу.

*Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм -
Так було і в Трої.
Так і буде.
Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть - земля горить,
Кров'ю підпливає.*

Хоча «Гайдамаки» належать до ряду видатних романтичних поем в літературі слов'ян, варто відмітити, що історія подається тут більше як пережитий досвід і відчуття, ніж як рефлексія, вона є швидше політично і емоційно заангажованою, ніж історіософським висновком (хоча в польсько-українському питанні все якраз навпаки, проте це вже інша справа).

В другій частині цих розмірковувань йшлося власне про віднайдення історіософських ідей Шевченка виключно політичного характеру, що відносяться до національного питання. З вищезазначеного неважко зрозуміти, що змальовану тут «романтичну Україну» поет створив, щоб врятувати її від подальшої загрози, котра пов'язана з втратою культурної відмінності. Проте видно, що в цій поетичній і автентичній українській історіософії можна віднайти загальногуманістичні людські цінності, оскільки вона не втратила своєї актуальності й до сьогодні.

Стаття надійшла до редакційної колегії 17.10.2013 р.

Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Піхманцем Р. В., академіком НАН України Рудницьким Л.І. (Філадельфія, США),

TARAS SHEVCHENKO'S HISTORIC-SOPHIC CONCEPTS

S. M. Kozak

Warsaw University, Ukrainian Studies Department; Poland, Warsaw

The article highlights the problem of historic-sophic concepts of Taras Shevchenko's creations. It is proved on the rich artistic material, particularly on the writer's poems, that historic sophism is an inseparable constituent of the poet's ideological-aesthetic conscience.

Key words: *historic-sophic motifs and images, romanticism, the author's ideological-aesthetic conscience.*